

Хар бир давлат ҳукумати халқ фаровонлиги ва мамлакат таракқиётига эришиш учун илм-фанни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратади. Бунинг учун доимий равишда таълим тизимини ислох қилиб, замон талабларига жавоб бера оладиган кадрларни тайёрлашга ҳаракат қилади. XX аср бошларида Бухоро амирлигининг сўнгги ҳукмдори Олимхон (1910–1920) ҳам таълим соҳасида ислохотлар ўтказиб, маориф тизимида қатор ўзгаришларни жорий қилди.

XX аср бошларида дунёда содир бўлаётган техникавий янгиликлар ва илм-фаннинг жадаллик билан ривожланиб бориши янги ҳукмдорни бефарқ қолдирмади. У жамиятнинг барча соҳаларида, жумладан, таълим тизимида ҳам қатор ислохотларни амалга оширди. Мактаб ва мадрасалар фаолиятини такомиллаштиришни давлат сиёсати даражасига кўтариб, бу ишга кўшбеги (бош вазир) ва қозикалон (олий қози)ни масъул қилиб қўйди.

Амир Олимхон 1911 йил март ойида “Таълим тўғрисида” фармон чиқарди. Унга кўра, мадраса талабаларига турли хошиялар ўқитилмаслиги, тафсир ва ҳадис расмий дарс сифатида ўқитилиши; давлат хазинасига олинган вақфлардан йигилган пулларга шаҳарнинг турли ерларида мактаблар қуриш ҳамда уларга муаллимлар тайинлаш; мактаб муаллими олим, хушхат ва хушқироат бўлиши; уларга мактабларнинг вақфларидан ташқари давлат хазинасидан йиллик 120 танга маош тайинлаш; таҳсил учун болалардан пул олмаслик; мактабларга бир нозир тайинлаш ва у ҳар ой мактабни тафтиш қилиб, амирга ҳисобот бериши белгилаб қўйилган эди.

Ушбу фармоннинг ижросини таъминлаш мақсадида 1911 йил апрель ойи бошида Бухоро шаҳридаги барча мактаблар муаллимлари Регистонга чақирилиб, кўшбеги томонидан ҳар бир муаллимга 15 тангадан маош берилган. Ойлик тарқатилгач, Насрулло кўшбеги муаллимларга қарата қуйидаги мазмунда нутқ сўзлайди: “Муаллим афандилар, ватанимизнинг ёш болаларининг таълим-тарбиясига кўб ортиқча диққат этингизлар. Уларни ҳеч вақт урмангиз. Ўқимокка тарғиб ва ташвиқ учун уларни доимо мактабга муҳаббат этмоғига саъй қилингиз. Бир соат ўқитиб, бир неча дақиқа танаффус

этдирингиз. Бирдан 3-4 соат ўқитиб уларнинг бошларин котирмангиз. Зероки, бул тарика килсангиз, уларда ўқимокга ҳеч рағбат бўлмай, мактабдан чикмокга шошиб турсалар керак. Агар уларга мактабни яхши кўргузмакни хохласангиз, мактабга келмокга ўзлари шошиб турадурлар. Хар ўқитган сабокни енгиллик ила англаиб ўқитингиз. Бола ўқуган сабокни билиб турса ва бир оз фойдасини фахмлаб сабокни ўқимокга шавклик бўладур. Агар биринчи соат кичкуруб-кичкуруб, ҳеч бир нарса англамаса, ўқимокдан безор бўлур. Мана шул тарика яхши ўқитсангиз, йилнинг охирида шогирд болаларда тахсил самараси кўринса, ул вақтда сизлар ҳам моддий ва маънавий мукофотга етсангиз керак”.

Шунингдек, амир мамлакатнинг барча бекликларида мактабларни назорат килиш ва моддий рағбатлантириш учун вилоят ҳокимларини масъул килиб қўйди.

Амир Олимхон мадраса таълим тизимида ҳам ўзгаришлар килишга киришади. Унинг буйругига кўра, 1913 йилда Бухоро шахрида янги мадраса курилади. Мадрасанинг кириш дарвозаси юкори кисмида куйидаги жумлалар ёзилган бўлиб, хозиргача сакланиб колган:

“Аллохга ҳамду санолар бўлсинким, Жахонни яратган парвардигорнинг лутфи карамидан фикх, тафсир ва ҳадис каби фанлар киритиладиган бу беназир макон (жой)ни барпо этиш, жахон султонининг амри билан нихоясига етди.

Хаёл кўзгусининг яратилиши, яъни курилиш санасини охирги жумладан изланг.

Бу билим даргоҳини бино килувчи адолатли шох (амир) Саййид Олимхондир”.

Мадрасанинг бош мударриси этиб тошкентлик Холмурод афанди тайинланган, мударрис Садриддин маҳдум ҳисоб, хандаса, фароиз, мударрис Ибодулла Маҳдум фатво фанларидан дарс ўтган. Шунингдек, тафсир, ҳадис, калом, фикх, усули фикх, ҳисоб, тажвид, тарих фанларидан ҳам таълим бериш белгилаб қўйилган.

Мадрасанинг низомномасида бу ўқув муассасасида тахсил олаётган ўқувчининг иккинчи мадрасада ўқиши тақиқланиб, хар йили тахсилнинг охирида талабаларни имтихон килиш катъий белгилаб қўйилган. Мадраса ташкил этилган вақтда унда фақат бухороликларнинг таълим олишига руҳсат берилган бўлиб, кейинчалик четдан келган ўқувчилар ҳам қабул килинган (“Вақт” журналига Бухородан келган бир мактубда 1915-1916 ўқув йилида татаристонлик Исхок Сайфиддин мадрасага тахсил олиш учун қабул килинганлиги кайд этилган).

Амир Олимхон бу мадрасани ташкил этиш ҳақида қўшбеги номига буйруқ чиқарганида консерватив карашдаги мулла Камариддиннинг таъсири остидаги бир неча муфти ва беклар мадрасанинг ташкил этилишига каршилиқ киладилар. Улар мадрасада дунёвий фанларнинг ўқитилишига кенг ўрин ажратилганидан норози бўлиб, бу масалада Бурхониддин козикалонга мурожаат килишган. Козикалон бу ишнинг бошида шахсан амирнинг ўзи турганини айтиб, уларнинг норозилигига чек қўйган.

Амир Олимхоннинг мадраса таълим тизимига оид ислохотлари ҳақида кейинчалик

Фитрат куйидагиларни ёзади: “Миллатимизни кишанлаб, ортга тортаётган, безътиборлик, хорлик томир-томирига сингиб кетаётгани, буларнинг барчаси беилмлигимиздан эканлигини минглаб далил ва исбот билан айтдик. Бу беилмлигимиз ўз навбатида мадраса ва мактабларимиздаги дарс усулларининг бузилиши, беинтизомликни келтирмоқда. Кўлимиздан келганча йўл-йўрик кўрсатдикки, бундан буён хозирги ижтимоий конунлар, замон тақозосича мактаб ва мадрасаларимизни ислох қилмас эканмиз, ҳаёт муҳофазаси, миллият шарафимиздан ожиз қоламиз. Камоли шукр айтиш билан шуни иқдор қилурмизки, бу барча ҳолисона фарёд кўтаришларимиз тамоман бетаъсир қетмади.

...Шу кунларда жаноби олий шикоятларимизнинг бошқа бир қисмини назари эътиборга олиб, Бухоро мадрасалари ислохи учун лозим бўлган дастлабки қадамни лутфан қўйдилар. Шу тариқа, лозим илмлар тадриси учун янги бир мадраса бино қилдилар... Бундан буён Бухорога иқтидо қилиб, ўз мадрасаларини ислох ниятидалар. Бугунги кунгача биз диний илмларни ҳосил қилмоқ учун узок шаҳарларга сафар қилган бўлсак, энди ўз ватанимизда ўқийдиган бўлдик. Бинобарин, бу инъом жаноби олийларининг диндорона инъомларини қалб самимияти билан муборакбод этамиз”.

Амир Олимхоннинг буйругига кўра, 1913 йил сентябрь ойининг бошида Бухоро шаҳрида янги типдаги 3 бўлимли: ёзиш, ҳисоб хонаси ва кироатхонадан иборат мактаб биносининг қурилиши бошланиб, унга биринчи ғиштни қозикалоннинг ўзи қўйган. Ўша йилнинг октябрида Насрулло қўшбеги ва Бурхониддин қозикалон барча мадраса муаллимларининг фаолиятини ўрганиб, ахлокий жihatдан етук ва билимли муаллимларни мадрасаларда таҳсил беришга лойиқ деб топганлар ва нолойиқларини ишдан четлаштирганлар.

1913 йилдан бошлаб, Туркияда таҳсил олиб қайтган Усмон Хўжа, Отаулла Хўжа, Абдурауф Фитрат, Ҳамиджон Меҳрий ва бошқалар Бухоро амирлиги ҳудудида жадид мактаблари оча бошлайдилар. Дунёвий билимлар беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бундай мактаблар тез орада халқ орасида шухрат қозонади. Аммо анъанавий мактаблар фаолияти тарафдори бўлган уламолар янги усул мактабларига қарши чиқадилар. Бунинг учун амир Олимхоннинг шикоятларни қабул қилиш қунидан устамонлик билан фойдаланадилар.

Бухоро амири Саййид Олимхон ҳукмронлигининг дастлабки кунлариданок халқнинг шикоятлари ва тақлифларидан хабардор бўлиб бориш мақсадида Арқнинг қириш дарвозаси ёнида шикоятлар қутиси ташкил қилган эди. Аммо бу етарлича натижа бермагач, ҳар жума қуни Масжиди Қалонга жума намозини ўқишга бориш ҳамда қайтиш пайтида халқнинг арзлари ёзилган хатларни шахсан қабул қилган. Хатларни бирма-бир қўриб чиқиб, унинг ижросини таъминлашни тегишли амалдорларга йўналтирган. Янги усулдаги мактабларни ёпишни сўраб ёзилган ариза ҳам шулардан бири эди. Амир Олимхон хатни қўриб чиқиб, Насрулло қўшбегига Бухоро шаҳрида очилган 3 та жадид мактабини вақтинчалик ёпиб қўйишга буйруқ беради. Бу мактабларнинг ёпиб қўйилишидан халқ норози бўлади. Шунда амир: “Богланиш мактабларининг муаллимларига ва буларда ўқийтурган болаларнинг ота-оналарига эълон этилсунки, мактабларнинг богланганлигига ҳазин бўлмасинлар! Мен аввал мактабларни ҳукуматдан

рухсатсиз холда ишлагани учун вақтинча ёпдурдим. Тездан Бухорода янги мактабларни очдирмоглигимга амин бўлсунлар!" деб, кўшбегига бу гапни халкка етказишни амр қилади.

Аммо амир янги усулдаги мактабларни очишга расман буйруқ бермаса-да, тез орада Бухоро амирлигида бундай мактаблар сони 45 тага етади.

Амир Олимхон давлат рахбари сифатида таълим тизимига алоҳида эътибор қаратиб, мактаб ва мадрасалар ўқув дастурларига дунёвий фанларни киритишни шарт қилиб қўйган. Таълим тизимини давлат хазинаси ҳисобидан молиялаштириб, муаллимларга маош беришни жорий қилган. Янги мактаб ва олий таълим берувчи мадраса очдириб, уларнинг фаолиятини шахсан ўзи назорат қилган. У Европа ва Осиёнинг ривожланган давлатларидан мамлакат ҳудудига кириб келаётган таълим тизимига оид ўзгаришларга ижобий муносабатда бўлиб, дунёвий фанларнинг ўқитилишига қаршилик қилмаган. Ҳар бир давлат ҳукмдори қаби Амир Олимхон ҳам қўл остидаги мамлакатнинг таназзулидан эмас, тараккиётдан манфаатдор бўлган.

Дилноза ЖАМОЛОВА

ЎзФА Тарих институти докторанти